

УДК 341.95+342.717

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2022.2.19>

Алла Миколаївна Рубаненко,

Сумський державний університет (аспірант);

<https://orcid.org/0000-0003-1479-4756>,

e-mail: kaanc@sumdu.edu.ua

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СТРУКТУРІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ІНОЗЕМЦІВ ТА ОСІБ БЕЗ ГРОМАДЯНСТВА

Статтю присвячено важливій та актуальній темі – сутності юридичної відповідальності як структурного елемента правового статусу іноземців та осіб без громадянства. Проаналізовано три ключові підходи до трактування поняття «юридична відповідальність», а саме: ретроспективний, позитивний та двоаспектний. Згідно з першим юридична відповідальність – це юридичний обов'язок правопорушника зазнати несприятливих наслідків, визначених державою, за вчинене ним протиправне діяння. Відповідно до другого юридична відповідальність – це правомірна поведінка, обов'язок дотримуватися заборон, виконання позитивних обов'язків. Третій підхід передбачає, що ретроспективна юридична відповідальність є результатом порушення позитивної юридичної відповідальності.

Ключові слова: правовий статус, іноземці, особи без громадянства, юридична відповідальність, елемент правового статусу.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Питання сутності й елементів правового статусу особи в цілому, а також іноземних громадян та осіб без громадянства завжди було предметом наукового інтересу багатьох учених. Особливим елементом правового статусу іноземців та осіб без громадянства є саме юридична відповідальність. Етимологія слова «відповідальність» в українській мові розуміється як покладене або взяте будь-ким на себе зобов'язання повідомляти про свої дії, що веде до припущення провини за можливі негативні наслідки [1, с. 79].

Стан дослідження проблеми

Відповідальність в цілому та юридичну відповідальність іноземців та осіб без громадянства вивчали такі вчені, як О. Грішнова, Л. Волошина, Н. Стаднік, Т. Чепульченко, А. Шабуров та інші. Хоча не всі питання щодо сутності і значення юридичної відповідальності іноземців та осіб без громадянства є цілком дослідженими. Саме тому надання характеристики юридичної відповідальності у структурі правового статусу іноземців та осіб без громадянства є важливим та актуальними питанням.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є характеристика юридичної відповідальності іноземців та осіб без громадянства як елемента їх правового статусу. Її буде досягнуто за допомогою вирішення таких *завдань*: з'ясувати нормативно-правове визначення відповідальності іноземців та осіб без громадянства як елемента їх правового статусу; окреслити правові підстави відповідальності іноземців та осіб без громадянства як елемента їх правового статусу; розкрити зміст відповідальності іноземців та осіб без громадянства як елемента їх правового статусу.

Наукова новизна дослідження полягає в розробці авторського визначення поняття «юридична відповідальність».

Виклад основного матеріалу

Насамперед варто зосередити увагу на визначенні поняття «відповідальність». Воно використовується багатьма галузями наукового пізнання, які, у свою чергу, насичують його своєрідним сенсом, обумовленим їх предметом. У широкому розумінні відповідальність – це особливе відношення між вчинками людини (людей, інститутів), намірами, а також оцінками цих дій іншими людьми чи суспільством. Взятє щодо людини як раціонального агента дії це ставлення є свідомою інтелектуальною та фізичною готовністю суб'єкта до реалізації або утримання від сукупності дій, які можуть знадобитися внаслідок виконання або, навпаки, невиконання цим суб'єктом деяких інших дій. У багатьох європейських мовах слово «відповідальність» перегукується з латинським дієсловом «*respondere*», що буквально означає «обіцяти» або «давати натомість», а в більш широкому сенсі – «відповідати».

У філософії поняття «відповідальність» вивчається в контексті протиставлення свободі, адже свобода як духовна категорія тісно пов'язана з відповідальністю, бо свобода – то і є відповідальність. Діалектика свободи, зміст якої розкривається у філософії права Гегеля, знаходить своє відображення в людині вільній, але вільній через усвідомлення своєї відповідальності. Концепція Гегеля може вважатись вершиною класичних філософських спроб розгляду особистої свободи індивіда в контексті ідеї свободи волі, невпинного розвитку та розгортання свободи [2, с. 137–145].

Проблема відповідальності людини за свою свободу і дії пов'язана з розумінням меж цієї свободи. Свобода і відповідальність особи – провідна думка екзистенціалізму, який визначає свободу як фундаментальну характеристику людського існування, що дозволяє людині творити себе і обирати майбутнє. Людина вільна, але свобода її виражається ставленням до всесвіту, вибором власної внутрішньої духовно-моральної позиції. Тому людина відповідальна за власні дії лише тоді, коли має свободу волі, вибору та засобів їх реалізації [3, с. 140].

Відповідальність – це реакція на вибір. Вибір є тільки там, де є свобода. Проблема свободи тісно пов'язана з проблемою відповідальності та навпаки. Сенс відповідальності не може бути повно і правильно зрозумілий без розкриття змісту свободи. Свобода в загально-прийнятому значенні – це пізнана необхідність. Умовами свободи виступають: 1) пізнання (здатність мислити, знати); 2) воля («здатність здійснювати свої бажання, поставлені перед собою цілі» або «здатність самостійно починати низку дій») [4].

Починаючи з софістів, Демокрита і Сократа, антична етика аналізує питання про те, що є найвищим благом для досконалої особи, і яким чином це благо реалізується. Демокрит ставить категоричну вимогу: людина повинна оцінювати свої вчинки не лише з точки зору оточуючих, але й з позиції власного морального ставлення. Саме в цей період зароджується розуміння відповідальності як внутрішньої якості індивіда [3, с. 140].

У Психологічній енциклопедії відповідальність тлумачать як внутрішню саморегуляцію та самодетермінацію зрілої особистості, опосередковану ціннісними орієнтаціями, що виявляється в усвідомленні особою детермінант своїх вчинків, у можливості контролю своєї поведінки в зовнішньому навколишньому середовищі [5, с. 55–56].

Із точки зору педагогіки поняття «відповідальність» вивчав А. Макаренко. Базуючись на власному досвіді роботи з учнями, він доходить висновку, що для дієвого формування відповідальності необхідно впроваджувати в життя шкільного колективу систему чіткого фіксування обов'язків колегіальності, залучати кожного до керівництва, встановлювати дійсну, таку, що відчувається всіма, єдність інтересів колективу й особистості. Тобто визначальною умовою формування відповідальності виступає включення вихованця в систему відповідальних залежностей [6, с. 192]. Традиційно вважають, що відповідальність як моральна якість виникає на певному етапі морального розвитку дитини. Моральні норми усвідомлюються нею, визнаються чи не визнаються, переходять чи не переходять у внутрішню спонукальну силу, що стимулює діяльність певної спрямованості. Набуті уявлення про норми поведінки і перетворення їх на внутрішні регулятори діяльності становлять сутність процесу розвитку та виховання відповідальності [4].

Формування громадянського суспільства і правової держави нерозривно пов'язане з проблемами взаємної відповідальності держави і громадянина, важливою стороною якої є категорія відповідальності, яка на сучасному етапі набуває дещо іншого соціального призначення і позбавляється лише карального характеру. У зв'язку із цим актуалізується значення соціальної природи і ролі відповідальності, зокрема соціальної [3, с. 137].

А. Шабуров визначає соціальну відповідальність як «вольове соціально обумовлене ставлення суб'єкта до панівних у суспільстві норм і цінностей, що виражається у свідомому виборі суспільно значущого варіанта поведінки й активної його реалізації» [7, с. 68].

О. Грішнова наголошує, що соціальна відповідальність – це усвідомлення суб'єктами соціальної держави єдності соціального простору, свідоме виконання своїх обов'язків перед співгромадянами, суспільством, державою. У феномені соціальної відповідальності домінує моральний компонент, що має бути підкріплений юридичною відповідальністю. Соціальна відповідальність як концепція заохочує кожну людину враховувати інтереси суспільства, беручи на себе відповідальність за вплив своєї діяльності на інших людей, громади та навколишнє середовище в усіх аспектах [8, с. 45].

В. Хомич пише, що соціальна відповідальність – це складне суспільне ставлення, що полягає у свідомо-вольовому самообмеженні особою суб'єктивної свободи згідно з вимогами схвалюваної суспільством необхідності (позитивний, особистісний аспект), як і у суспільному осуді, пов'язаним з ним впливом на особистість, яка допустила безвідповідальність у здійсненні суб'єктивної свободи (негативний, зовнішній аспект). Це визначення відображає як особистісну, так і суспільну сутність відповідальності, механізм її реалізації та забезпечення [9, с. 26].

В. Томашев розрізняє чотири рівні соціальної відповідальності: 1) пізнавальний рівень як відповідальність за правильне визначення прогресивної об'єктивної необхідності; 2) аксіологічний рівень як відповідальність за правильну оцінку існуючих можливостей для дій згідно з необхідністю; 3) інструментально-коригуючий рівень як відповідальність за правильний вибір засобів і методів реалізації об'єктивної необхідності; 4) практичний рівень як відповідальність за результати практичних дій, що реалізують вимоги об'єктивної необхідності [10, с. 108–109].

Види соціальної відповідальності залежать від сфери соціальної діяльності, у зв'язку з чим виділяють політичну, моральну, суспільну, юридичну та інші види відповідальності. Відповідальність соціальна і юридична співвідносяться одна з одною як рід та вид. Так їх розглядає не лише загальна теорія права, а й усі галузеві юридичні науки [3, с. 140].

В юриспруденції відповідальність трактують по-різному. Наприклад, В. Червонюк звертає увагу на те, що юридична відповідальність має подвійну сутність, що дає змогу розкрити її в широкому та вузькому значеннях. У широкому (філософському) значенні поняття юридичної відповідальності визначається як ставлення особи до суспільства і держави, до інших осіб з точки зору виконання нею певних обов'язків щодо суспільства, держави або інших осіб. У вузькому (спеціально-юридичному) значенні юридична відповідальність інтерпретується

як реакція держави на скоєне правопорушення. Підкреслюючи зазначений подвійний характер сутності юридичної відповідальності, вчений наголошує на тому, що юридична відповідальність є обов'язком особи пережити певні позбавлення державно-владного характеру, що передбачені законом за скоєне правопорушення [11, с. 565–566].

Варто наголосити, що в юриспруденції існують різні підходи щодо сутності відповідальності як правової категорії. Так, нині сформувалося три основних підходи до трактування поняття «юридична відповідальність», а саме: ретроспективний, позитивний, двоаспектний [12].

Ретроспективна (негативна) юридична відповідальність полягає в закріпленому в законі обов'язку правопорушника перетерпіти з боку держави певні негативні наслідки за скоєне ним правопорушення [13, с. 231].

М. Матузов називає позитивну юридичну відповідальність статусною [14, с. 214], правовий статус має реалізовуватись у правовідносинах, суспільному житті. Відповідальність – це елемент правового статусу суб'єкта, що закріплений у правових нормах. Такий підхід до проблематики позитивної юридичної відповідальності підкреслює її правову природу та наповнює її юридичним змістом. На наш погляд, позитивна юридична відповідальність – це правомірна поведінка, обов'язок дотримуватися заборон, виконувати позитивні обов'язки, а також надані та гарантовані державою дозволи на реалізацію суб'єктивних прав особи, застосування державою заходів заохочення, схвалення (нагородження медаллю громадянина за врятування життя людини, активну волонтерську діяльність, податкові канікули, надання пільг в оподаткуванні підприємств, які реалізують заходи щодо раціонального використання природних ресурсів та охорони навколишнього середовища, тощо). Нині накопичено значні наукові висновки, що доводять реальність і юридичний характер позитивної юридичної відповідальності, в багатьох дослідженнях проведено розмежування позитивної юридичної відповідальності та інших юридичних понять і категорій, зокрема правомірної поведінки, юридичного обов'язку, заходів державного заохочення.

Водночас поряд із тлумаченням юридичної відповідальності в ретроспективному аспекті існує двоаспектний погляд на неї. Відповідно до останнього підходу ретроспективна юридична відповідальність є наслідком порушення ставлень позитивної юридичної відповідальності. Інакше кажучи, ретроспективна відповідальність виникає в суб'єкта права у випадках порушення ним позитивної відповідальності, тобто коли він порушив правило поведінки, що міститься у праві [15, с. 99].

Систематизувавши та проаналізувавши позиції вчених, ми вважаємо, що юридична відповідальність – це багатоаспектне правове

явище, яке ґрунтується на певних нормативних приписах, має регулятивний та/або охоронний характер і знаходить своє вираження або в дотриманні певних правових правил поведінки щодо їх не порушення (тобто обмеження дій особи задля певного блага), або в застосуванні до правопорушника відповідного виду примусу (тобто настання для особи закріплених у законодавстві негативних наслідків за скоєне правопорушення).

Висновки

Підсумовуючи, наголосимо, що поняття «відповідальність» використовується багатьма галузями наукового пізнання, які насичують його своєрідним сенсом, обумовленим їх предметом. У широкому розумінні відповідальність – це особливе відношення між вчинками людини (людей, інститутів), намірами, а також оцінками цих дій іншими людьми чи суспільством. Доведено, що соціальна відповідальність залежить від сфери суспільної діяльності, у зв'язку з чим виділяють політичну, моральну, соціальну, правову та інші види відповідальності. Соціальна та юридична відповідальності співвідносяться як рід і вид. Важливо наголосити, що питання відповідальності актуалізується не лише для теорії права, а й для всіх галузевих наук, оскільки відіграє істотне значення для усвідомлення сутності і ролі правового статусу особи в цілому, іноземця та особи без громадянства зокрема. Проаналізовано три ключові підходи до трактування поняття «юридична відповідальність», а саме: ретроспективний, позитивний та двоаспектний.

Список бібліографічних посилань: 1. Словарь русского литературного языка : в 16 т. / глав. ред. В. И. Чернышев и др. М. : Изд-во АН СССР, 1958. Т. 8. 483 с. 2. Гегель Г. В. Ф. Основы философии права / пер. з нім. Р. Осадчука, М. Кушніра. Київ : Юніверс, 2000. 336 с. 3. Чепульченко Т. О. Соціальна відповідальність: поняття та сутність. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* 2010. № 1 (5). С. 137–142. 4. Стаднік Н. В. Категорія відповідальності: психолого-педагогічний аспект. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді.* 2005. Вип. 8. С. 74–77. 5. Степанов О. Психологічна енциклопедія від А до Я. Київ : Енциклопедія ерудита, 2006. 424 с. 6. Макаренко А. С. Твори в 7 томах. Київ : Рад. школа, 1954. Т. 5. 434 с. 7. Шабуров А. В. Соціальна відповідальність людини та уголовне право. *Вопросы совершенствования уголовно-правовых норм на современном этапе.* 1986. № 3. С. 207–217. 8. Грیشнова О. А. Соціальна відповідальність у контексті подолання системної кризи в Україні. *Демографія та соціальна економіка.* 2011. № 15. С. 39–46. 9. Хомич В. М. Социальная ответственность и право. *Право и демократия.* 1989. № 2. С. 26–34. 10. Томашев В. В. Сущность социальной ответственности и ее место в системе исторического материализма. *Проблемы систематизации категорий исторического*

матеріалізму. 1980. № 2. С. 108–109. **11.** Червонюк В. И. Теория государства и права : учебник. М. : ИНФРА-М, 2006. 704 с. **12.** Волошина Л. О. Поняття та види юридичної відповідальності адвоката. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 2. С. 129–135. **13.** Лисенков С. Л. Загальна теорія держави і права. Київ : Юрисконсульт, 2006. 355 с. **14.** Матузов Н. И. Правовая система и личность. Саратов : Изд-во Саратов. ин-та, 1987. 294 с. **15.** Машков А. Погляд на юридичну відповідальність, як різновид правовідносин, та його значення для формування сучасної юридичної теорії відповідальності. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2010. Вип. 84. С. 98–100.

Надійшла до редколегії 18.04.2022

Rubanenko A. M. Legal responsibility in the structure of the legal status of foreigners and stateless persons

The article is devoted to an important and topical issue, that is the essence of legal responsibility as a structural element of the legal status of foreigners and stateless persons. It is noted that the concept of “responsibility” is used by many branches of scientific knowledge, which imbue it with a peculiar meaning determined by their subject. In a broad sense, responsibility is a special relationship between human actions (people, institutions), intentions, as well as evaluations of these actions by other people or society.

It has been proven that social responsibility depends on the sphere of social activity, in connection with which political, moral, social, legal and other types of responsibility are distinguished. Social and legal responsibility are related as a genus and species. The issue of responsibility is relevant not only for the theory of law, but also for all branches of science, as it is essential for understanding the essence and role of the legal status of a person in general and of a foreigner and stateless person in particular.

Three key approaches to the interpretation of the concept of “legal responsibility” are analyzed, namely: retrospective, positive and two-aspect. According to the first, legal responsibility is the legal obligation of the offender to suffer adverse consequences determined by the state for the illegal act committed by him or her. According to the second, legal responsibility is lawful behavior, the obligation to comply with prohibitions, the fulfillment of positive duties, as well as the permissions granted and guaranteed by the state for the exercise of subjective rights, the use of state incentives, recognition. The third approach assumes that retrospective legal responsibility results from a breach of positive legal responsibility.

Key words: legal status, foreigners, stateless persons, legal responsibility, element of legal status.

